

„[...] uz narodni duh, narodni jezik,
neka vlada i narodna nošnja!“
**Odjeća kao medij iskazivanja nacionalnog identiteta
u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda**

Tema rada je ilirsko odijelo i njegova uloga kao medija u iskazivanju nacionalnog identiteta i manifestacije ideologije preporoditelja koja je svoje ishodište i najveći odjek imala u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u drugoj četvrtini 19. stoljeća. Iako se do sada u stručnim i znanstvenim radovima već pisalo o ulozi ilirskog odijela, u ovom radu se po prvi put donosi stručna analiza same odjeće. Na temelju stručne obrade i kontekstualizacije muzejskih tekstilnih predmeta objedinjenih pod nazivom ilirskog odijela u radu se ukazuje na predmete baštine kao relevantne izvore u povijesnim, etnografskim i kulturološkim istraživanjima uloge tekstila u integrativnim procesima i (re)interpretacijama hrvatskog nacionalnog identiteta.

Ključne riječi: Hrvatski narodni preporod, Ilirski pokret, odjeća, ilirsko odijelo, surka, crvenkapa, nacionalni identitet

Uvod

U mobilizacijskom pozivu „[...] uz narodni duh, narodni jezik, neka vlada i narodna nošnja!“¹ sadržano je bitno obilježje razdoblja Hrvatskog narodnog preporoda u kojem se oblikovala moderna hrvatska nacija. Navedenim riječima pristaša preporoda Bogoslav Šulek završava svoj članak pod naslovom „O važnosti narodne nošnje“ u čijem je fokusu interesa odjeća koju naziva *narodna nošnja* pridajući joj uz običaje i jezik, kao glavno integracijsko sredstvo hrvatske nacije, važnu ulogu u afirmiranju nacionalnog identiteta. Pripadnici Ilirskog pokreta, koji su predstavljali građanski sloj društva, osmislili su i promovirali karakteristično građansko odijelo temeljeno na odjeći koju nosi širi seljački sloj društva te iz kojeg su preuzeli po njima prepoznatljive znakove narodne identifikacije s namjerom da ono postane hrvatsko nacionalno odijelo. U

1 Bogoslav Šulek, „O važnosti narodne nošnje“, *Danica ilirska*, tečaj VIII, br. 53 od 31.12.1842, 209.

stručnoj literaturi to se odijelo naziva *ilirska nošnja ili nošnja iliraca*,² *ilirski odjeća i ilirsko odijelo*³ te se opisno označava kao „moda viših društvenih slojeva s elementima narodnog stila“,⁴ „odjeća koja simbolizira nacionalne težnje“,⁵ ili „specifični modni izraz koji je spojio modne i anti-modne elemente kao odraz političkih zbivanja“. ⁶ Sami ilirci to odijelo nazivaju *narodna oprava*,⁷ *narodno nošivo*,⁸ *narodna haljina*,⁹ *narodno odelo*¹⁰ te *narodna nošnja*¹¹ pri čemu ističu i opisuju dva karakteristična odjevna dijela tog odijela, a to su *surka* i *crvenkapa*. U radu se najčešće koristi pojam *ilirsko odijelo* označavajući njime odjeću koju su nosili i promovirali pripadnici Ilirskog pokreta, a koja je atribuirana prema vanjskim obilježjima (izgledu) i povijesnom razdoblju u kojem se javlja i čiju ideologiju predstavlja.

U radu se predstavljaju muzejski primjerci *ilirskog odijela* koji se čuvaju u tri zagrebačka muzeja: Muzeju grada Zagreba, Etnografskom muzeju¹² i Hrvatskom povijesnom muzeju, analizirani i interpretirani u kontekstu društvenih, političkih i gospodarskih prilika preporodnog razdoblja. Cilj rada je na temelju muzejske i dokumentarne građe istražiti i analizirati čimbenike koji su odredili pojavnost, izgled i upotrebu ilirskog odijela te ulogu koje je ono imalo u hrvatskom društvu u preporodnom razdoblju. Stoga se donose i analiziraju odjevne karakteristike odijela, nastoje otkriti njihovi uzori i podrijetlo, ali i sagledati njihova rasprostranjenost i prijemljivost kako iz perspektive njegovih poticatelja/stvaratelja tako i zajednice kojoj je bila namijenjena.

- 2 Marijana Schneider, „Nošnja Iliraca“, u: *Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskoga pokreta. Katalog izložbe*, Zagreb 1985, 371-379. M. Schneider također opisno determinira tu odjeću kao nacionalnu građansku nošnju, odnosno građansku nošnju narodnog stila u „Nošnje u vrijeme Ilirskog preporoda“, Predavanja 2, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb 22. IV. 1967, 1-10
- 3 Jelena Ivoš, „Bidermajerska moda i njezini odjeci u Hrvatskoj“, u: *Bidermajer u Hrvatskoj 1815.–1848. Katalog izložbe*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb 1997, 150-169
- 4 Katarina Bušić, „Narodna nošnja u kulturnim praksama 19. i 20. st. – od uporabnog do simboličnog“, u: *Smotre folklor i simboli identiteta: U povodu 50. Međunarodne smotre folklor*, Etnografski muzej u Zagrebu, Zagreb 2016, 55-77
- 5 Aida Brenko, „O modi i narodnoj nošnji“, u: *Izložba Zagrebačke uspomene etnografske slike grada*, Etnografski muzej u Zagrebu, Zagreb 1994, 21-33
- 6 Katarina Nina Simončić, „Moda u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 43, Zagreb, 2011, 235-254
- 7 Stjepan Mlinarić, „Nešto o surkah“, *Ilirske narodne novine*, tečaj VIII, br. 91 od 12. 11. 1842, 363-364; Šulek, n. dj., 208
- 8 Bogoslav Šulek, „O važnosti narodne nošnje“, *Danica ilirska*, tečaj VIII, br. 52, 24.12.1842, naslovna stranica
- 9 Ljudevit Vukotinović, „Ilirisam i kroatizam“, *Kolo*, god. I, br. 2, 1842, 115
- 10 „Dopis iz Križevaca o posljednjih pokladah“, *Danica ilirska*, god. VI, br. 13, 28.3.1840, 51-52
- 11 Šulek, n. dj., 203-209
- 12 Za uvid u muzejsku građu i dokumentaciju zahvaljujem se muzejskoj savjetnici mr. sc. Aidi Brenko, voditeljici Zbirke narodnih nošnji središnje Hrvatske, Zbirke predmeta Tekstilne industrije Berger i Zbirke predmeta narodne medicine Etnografskog muzeju u Zagrebu i višoj kustosici Maji Arčabić, voditeljici Zbirke mode, modnog pribora i tekstila, Zbirke namještaja, satova i drugog posoblja Muzeja grada Zagreba.

Koristeći se metodom deskripcije i komparacije sačuvanih odjevnih primjeraka nastoji se ukazati na njihove zajedničke karakteristike, ali i razlike, odnosno detektirati u kojim se sve varijantama i oblicima javljaju i zašto. I dok se na primarnoj muzeološkoj razini donose podaci o obliku, materijalu i njihovoj funkciji, na sekundarnoj, dokumentarnoj razini otkrivaju se vrijedni podaci vezani uz njihovu pripadnost i upotrebu u primarnom ambijentu. Za shvaćanje društvene uloge i značenja *ilirskog odijela* i njegovih pojedinih dijelova od strane predlagatelja i promotora iliraca, prvorazredan povijesni izvor predstavljaju propagandni i programski članci suvremenika objavljeni u preporodnim glasilima, koji se u radu sadržajno analiziraju. Komparirajući muzejske primjerke s podacima iz tekstova preporoditelja, memoarskim zapisima i odabranim suvremenim likovnim prikazima te njihovim stavljanjem u vremenski i prostorni kontekst, muzejski predmeti postaju relevantni materijalni povijesni izvori u istraživanjima društvenih i kulturnih procesa razdoblja Hrvatskog narodnog preporoda.

U radu se primjenjuju dosadašnja saznanja na temu odijevanja u vrijeme Ilirskog pokreta objavljeni u stručnoj i znanstvenoj literaturi. S muzeološkog aspekta temom se među prvima bavila Marijana Schneider. U poglavlju kataloga sveobuhvatne povijesne izložbe „Hrvatski narodni preporod“ (1985) pod naslovom „Ilirska nošnja“ autorica donosi iscrpan pregled i opis muzejskih primjeraka *ilirske nošnje* koji se čuvaju u Povijesnom muzeju Hrvatske (današnji Hrvatski povijesni muzej) i Muzeju grada Zagreba te njezinog prikaza u suvremenim likovnim djelima. Za etnološka istraživanja na temu tradicijskog odijevanja ovdje valja spomenuti i njezin rad na obradi muzejske građe objavljen u muzejskom katalogu „Narodne nošnje u slikarstvu i grafici XIX. st.“ (Povijesni muzej Hrvatske, 1971).

Doprinos u proučavanju podrijetla pojedinih odjevnih predmeta *ilirskog odijela* (poput crvenkape ili kabanice) te kulturnih i društvenih utjecaja u njihovoj pojavi i razvoju, posebice iz vojne prošlosti, predstavljaju radovi etnologinje Marijane Gušić koja se bavila temom odijevanja senjskih uskoka.¹³

U novije vrijeme muzejska građa postaje sve dostupnija istraživačima. Tako su u katalozima izložbi „Zagrebačke uspomene : Etnografske slike grada“ (1994) i „Smotre folklor i simboli identiteta : U povodu 50. Međunarodne smotre folklor“ (2016) objavljeni muzejski primjerci *ilirskog odijela* koji se čuvaju u Etnografskom muzeju u Zagrebu. Spomenuti katalozi popraćeni su stručnim priložima na temu odijevanja i nacionalnog identiteta autorica Aide Brenko i Katarine Bušić. S aspekta povijesti odijevanja temom mode preporodnog razdoblja bavile su se Jelena Ivoš i Nina Katarina Simončić.

Iako težište ovog rada nije teorijsko razmatranje pojma *narodne nošnje* u odnosu na modu te analiziranje odnosa građanskog i tradicijskog odijevanja, važno je ovdje

13 Marijana Gušić, „Nošnja senjskih uskoka“, *Senjski zbornik*, god. V (1971-1973), Gradski muzej Senj, Senjsko muzejsko društvo, 9-120.

uputiti na radove etnologinja Aleksandre Muraj¹⁴ i Dunje Rihtman Auguštin¹⁵ te posebice na rad Vjere Bonifačić¹⁶ u kojem nalazim teorijski okvir za svoj rad. V. Bonifačić u radu razmatra primjenu polisistemske teorije¹⁷ u istraživanju tekstila u Hrvatskoj. Prema autorici polisistemski pristup omogućuje istraživanje povijesne dinamike proizvodnje, razmjene i potrošnje tekstila u Hrvatskoj u kojem se svi čimbenici tekstilnih proizvoda istražuju u njihovoj međusobnoj uvjetovanosti unutar šireg društveno-povijesnog konteksta. Dakle u ovom slučaju od preporoditelja kao poticatelja i obrtnika kao proizvođača preko trgovaca ilirskih odjevnih predmeta do korisnika uzimajući u obzir kontekst u kojem se odijelo proizvodilo i upotrebljavalo, što upravo ovaj rad istražuje. Primjenjujući istraživački polisistemski pristup Bonifačić sâm pojam *narodna nošnja*, koji se u Hrvatskoj javlja u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, promatra „kao proizvod tada novoostvarene kulturne djelatnosti ili polisistema *narodne umjetnosti*“ koji je sve do 1930-tih godina, kada se počinje primjenjivati znanstveni aparat u istraživanju tradicijske kulture, „u nastajanju i njegovu funkcioniranje još nije potpuno uspostavljeno i regulirano kao ustaljena i prihvaćena kulturna djelatnost.“ To se odražava u ambivalentnosti shvaćanja „prave“ narodne umjetnosti, odnosno je li to „ona na selu ili ona primijenjena u gradskoj sredini.“¹⁸ Upravo se ta dvojnost uočava i u upotrebi pojma *narodni/narodno* koji ilirci često upotrebljavaju u svojim tekstovima u značenju onog što pripada puku, seljaštvu, ali i u značenju nacije koja se tek formira.

U tom smislu doprinos ovog rada je da na temelju rezultata stručne analize izvorne dokumentarne i muzejske građe omogućiti daljnja istraživanja u praćenju promjena oblika i stila tradicijske odjeće kada ta odjeća u društvu preuzima funkciju simbola nacionalnog identiteta. Na kraju nastojanje ovog rada je da stručnom obradom i kontekstualizacijom muzejskih tekstilnih predmeta objedinjenih pod nazivom *ilirskog odijela* ukaže na predmete baštine kao relevantnih izvora u povijesnim, etnografskim i kulturološkim istraživanjima uloge tekstila u integrativnim procesima i (re)interpretacijama nacionalnog identiteta.

14 Aleksandra Muraj, „Odnos građanstva spram narodne nošnje i seljačkog tekstilnog umijeća“, *Narodna umjetnost* 43/2, 2006, 7-40.

15 Dunja Rihtman-Auguštin, „Narodna nošnja i moda“, u: *Etnologija naše svakodnevice*, Školska knjiga, Zagreb 1988, 107-115 i Dunja Rihtman-Auguštin, „Razmišljanja o narodnoj nošnji i modi“, *Narodna umjetnost* 13, 1976, 113-122.

16 Vjera Bonifačić, „O polisistemske teoriji, folklorizmu i suvremenim pristupima istraživanju tekstila“, *Narodna umjetnost* 34/2, 1997, 137-151.

17 Polisistemska teorija, koja se razvila unutar semiotičkih istraživanja jezika i književnosti 1960-tih u Izraelu, a kao jedan od pristupa primjenjuje se u suvremenim tekstilnim istraživanjima u Sjevernoj Americi, promatra kulturu „kao dinamičan, funkcionalan i otvoren (poli)sustav“ koji se s vremenom mijenja. Teorija pomaže u traženju pravilnosti koje će objasniti funkcioniranje kulturne djelatnosti u određenom prostoru i vremenu i koje uzima u obzir povijesne mijene. (Bonifačić, n. dj., 140-141)

18 Bonifačić, n. dj., 146

Ilirski pokret i uloga odijevanja

U razdoblju 30-ih i 40-ih godina 19. stoljeća, koje se u historiografiji naziva Ilirskim pokretom (1835-1848), odvija se vrlo intenzivna etapa Hrvatskog narodnog preporoda kojim je započeo proces oblikovanja moderne hrvatske nacije.¹⁹ Taj se proces odvijao postupno i ne ravnomjerno u svim hrvatskim zemljama, integrirajući u hrvatsku naciju najprije najviše društvene slojeve društva da bi tek krajem 19. i početkom 20. st. proces obuhvatio seljaštvo i niže gradske slojeve. Tijekom preporodnog razdoblja postavljeni su temelji modernog građanskog društva sadržani u zahtjevima liberalnih reformi i traženja ravnopravnijeg položaja hrvatskih zemalja u okviru višenacionalne Habsburške Monarhije. U vremenu stvaranja modernih europskih nacija pokret se u hrvatskim zemljama javlja pod utjecajem zapadnoeuropskih nacionalnih pokreta, a još više pod utjecajem ideje slavenske uzajamnosti i Herderove vizije o budućnosti Slavena, ali i vlastitog unutarnjeg razvoja hrvatske etničke i narodne zajednice. Pokret se javlja i kao odgovor na mađarske nacionalne pretenzije koje su tada nepovoljno djelovale na slavenske narode u Monarhiji.

Narod i narodnost postali su središnji pojmovi pokreta, čiji su nositelji bili pripadnici iz redova građanske i pučke inteligencije te pojedinci iz redova visokog plemstva. Pokret je najintenzivnije djelovao na prostoru civilne Hrvatske (sjeverozapadne Hrvatske), u koji se uključio dio plemstva i građanstva civilne Slavonije te građanstva i časnika Vojne krajine. Zagreb je postao kulturno i političko središte, a važni centri širenja preporodnih ideja bili su gradovi Karlovac, Varaždin i Križevci. Vođeni pod geslom „Narod bez narodnosti je tijelo bez kosti“ koje je promovirao jedan od najagilnijih vođa pokreta Ljudevit Gaj, preporoditelji su nastojali jezikom objediniti, narodnim običajima i narodnim odijelom povezati jezično, etnički, teritorijalno i upravno-politički razjedinjene hrvatske zemlje u okviru Habsburške monarhije. Svoj nacionalni program provodili su pod neutralnim ilirskim imenom u okviru šire ideje o južnoslavenskom kulturnom i jezičnom jedinstvu temeljenoj na predodžbi o autohtonosti južnih Slavena na Balkanskom poluotoku i njihovom podrijetlu od antičkih Ilira. Znakovi polujesec i šesterokraka zvijezda bili su simbolom njihove ideologije koja je slavenskom i

19 O Hrvatskom narodnom pokretu postoji brojna literatura te ovdje navodim historiografska djela korištena u radu: *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret* autora Jaroslava Šidaka i suradnika Vinka Foretića, Julija Grabovca, Igora Karamana, Petra Strčića i Mirka Valentića (Zagreb 1990), Nikša Stančić *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću* (Zagreb 2002), Nikša Stančić *Gajevo „Još Hrvatska ni propala“ iz 1832-33.: Ideologija Ljudevita Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda* (Zagreb 1989) te njegovi tekstovi „Hrvatski narodni preporod 1790-1848.“ u katalogu izložbe *Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskoga pokreta* (Zagreb 1985, 1-30) i „Ideja o ‘slavenskoj uzajamnosti’ Jána Kollára i njezina hrvatska recepcija“ (*Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 30, Zagreb 1997, 65-75), Vlasta Švoger „Recepcija Herdera u Hrvatskom narodnom preporodu na temelju *Danice ilirske*“ (*Časopis za suvremenu povijest* 30, 1998, 455-478), Iskra Iveljić *Hrvatska povijest u 19. stoljeću: Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine* (Zagreb 2010), Josip Horvat *Ljudevit Gaj. Njegov život, njegovo doba* (Zagreb 1975)

južnoslavenskom idejom nastojala afirmirati hrvatski identitet i prevladati regionalne partikularizme. Ideja o južnoslavenskom zajedništvu konkretno je utjecala samo na hrvatsku nacionalnu integraciju te je ostala njezin specifikum, iako je doprinijela suradnji i povezivanju slavenskih naroda, i potakla stvaranje potrebnih društvenih i kulturnih institucija koje će u narednim razdobljima omogućiti daljnji proces hrvatske nacionalne integracije.

U širenju preporodnih ideja među uglavnom nepismenim stanovništvom važnu ulogu imale su poezija, naročito uglazbljene budnice i davorije, kazališne predstave na hrvatskom jeziku, zatim uporabni predmeti s ilirskim simbolima i geslima, a kao vizualno najpogodnije sredstvo širenja svoje ideologije i obilježja narodnosti preporoditelji nalaze i u načinu odijevanja. Pridavanje važnosti odijevanju utjecala je i činjenica da u Hrvatsku u prvoj polovici 19. stoljeća među srednje i više društvene slojeve sve više prodiru europska moda, posebice zahvaljujući domaćem tisku.²⁰ Stoga moda i zanimanje za odjeću postaje područje agitacijskog djelovanja preporoditelja. Kao opreka modi i stranom utjecaju u odijevanju, preporoditelji nastoje stvoriti *narodni*, odnosno nacionalni stil odijevanja. Bio je to zapravo građanski stil upotpunjen odjevnim predmetima i motivima preuzetima i preoblikovanima iz hrvatskog pučkog odjavnog inventara. U stručnoj literaturi to se njihovo odijelo naziva *ilirskom nošnjom* ili *ilirskim odijelom*. Dva karakteristična odjevna predmeta koje su ilirci posebno isticali i po njima bili prepoznatljivi su surka – vrsta kratkog kaputa i crvena vrećasta kapa s istaknutim ilirskim simbolom, polumjesecom i šestokrakom zvijezdom. Rijetki i vrijedni primjerci tog odijela sačuvani su u nekoliko hrvatskih muzeja koji će se u radu detaljnije predstaviti. Sami preporoditelji koristili su te odjevne predmete kao semiotičke znakove identifikacije te ih ciljano upotrebljavali kao sredstvo i kao medij u nacionalnom osvješćivanju i iskazivanju domoljublja. Činili su to posredno – tiskanjem propagandnih i programskih članaka te neposredno – njihovim nošenjem i promoviranjem na plesovima kao središnjim mjestima društvenog života i javnim manifestacijama.

Narodno odijelo u tekstovima preporoditelja

Pojačana propagandna angažiranost preporoditelja na području odijevanja bilježi se četrdesetih godina 19. st. kada težište preporodnog djelovanja s kulturnog sve više ulazi u područje političkog, stranačkog života banske Hrvatske. Osnivanjem prvih političkih stranka, najprije Horvatsko-vugerske stranke („mađaronske“) (1841), a kao odgovor na nju i Ilirske narodne stranke, odijevanje ulazi u područje politike. Pristalice Ilirske stranke odijevaju se u *narodno odijelo*, dok se mađaroni ističu ugarskom atilom i kalpacima. Suvremenik Imbro Ignjatijević Tkalac u svojim *Uspomenama iz Hrvatske*, koje

20 Modne izvještaje donose zagrebačke novine *Croatia* u mjesečnom besplatnom prilogu *Der Courirer für Damen* 1841, karlovački *Der Pilger* 1844. najavljuje izlaženje modnih slika, a zagrebačke novine *Agramer Zeitung* ih u kulturno-zabavnom prilogu *Luna* objavljuje od 1844. do 1848.

je napisao 1894. na njemačkom jeziku, bilježi tu diferencijaciju u odijevanju: „Svečana odjeća plemstva bila je mađarska ‘atila’ – crni kaput s više-manje bogato izvezenim rojtama – uske hlače s gajtanima i čizme na vez, kalpak (krznena kapa) i sablja. Po nastupu ‘ilirstva’ uveli su Ilirci i novu odjeću, kojom su se htjeli razlikovati od mađarona; mađaroni su naime ostali pri mađarskoj nošnji.“²¹ Politička polarizacija nerijetko je rezultirala žestokim političkim, ali i fizičkim sukobima, posebice prilikom osvajanja vlasti u „staleškim“ predstavničkim tijelima – županijama i saboru (parlamentu). Najkrvavija skupština je bila ona održana 29. srpnja 1845. u Zagrebu na kojoj su pobijedili mađaroni, a potom su izbili neredi sa smrtnim ishodom. Na pogrebu „srpanjskim žrtvama“ koje su postale narodnim mučenicima postavljene su na lijesovima crvene ilirske kape, čije je isticanje nerijetko i bilo povod takvim ishodima.²²

Upravo četrdesetih godina 19. st. preporoditelji intenzivno objavljuju programsko-propagandne članke, među kojima se za razumijevanje uloge i značenja *ilirskog odijela* ističu tekstovi Ljudevita Vukotinića,²³ Dragutina Rakovca,²⁴ Stjepana Mlinarića²⁵ i Bogoslava Šuleka.²⁶ Svi su članci tiskani tijekom druge polovice 1842. godine (od lipnja do prosinca) u preporodnim glasilima na narodnom (hrvatskom) jeziku. Budući da je njihov interes za narodno odijevanje potaknut iz ideoloških razloga i kao odgovor protivnicima uvođenja *narodnog odijela*, autori se ne bave njegovom deskripcijom niti proučavanjem podrijetla i utjecaja (važan za kulturno-povijesni pristup proučavanja odjeće), već primat daju njegovoj funkciji u društvu, odnosno koriste ga kao sredstvo u prevladavanju „horvatskih“, slavonskih i dalmatinskih etničkih različitosti s ciljem njihovog nacionalnog osvješćivanja i povezivanja.

21 Imbro Tkalac, *Uspomene iz Hrvatske (1749-1823, 1824-1843)*, Matica Hrvatska, Zagreb 1945, 237

22 Josip Horvat, *Ljudevit Gaj. Njegov život, njegovo doba*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1975, 225

23 Ljudevit Vukotinić (1813-1893), plemić, hrvatski književnik i jedan od hrvatskih preporoditelja, pohrvatio svoje prezime Farkaš; zajedno sa Stankom Vrazom i Dragutinom Rakovcem pokreće časopis *Kolo* 1842. kao izrazito književni časopis nasuprot Gajevoj *Danici ilirskoj*.

24 Dragutin Rakovac (1813-1854), hrvatski književnik, preporoditelj, tajnik Gospodarskog društva i prvi kustos Narodnog muzeja otvorenog za javnost 1846. Njegov dnevnik, koji je vodio s prekidima od 1843. (?) do 1844, povijesni je izvor za proučavanje političkih i društvenih prilika u vrijeme preporoda posebice u vrijeme zabrane ilirskog imena i simbola. Dnevnik mu je objavljen nakon smrti 1922. godine. („Dnevnik Dragutina Rakovca. Priopćili E. Laszowski i Dr. V. Deželić St.“, *Narodna starina*, vol. 2, no. 3, 1922, 283-312).

25 U Gajevim *Novinama* nalazim podatak da je Stjepan Mlinarić bio kapelan. Godine 1838. spominje se kao spisatelj i kapelan u Križevcima kod kojeg se mogu kupiti „Pjesme i pripovijetke“ Ljudevita Vukotinića (*Ilirske narodne novine* od 10. srpnja 1838, 215), godine 1842. spominje se kao kapelan u Bistrici i pretplatnik na djela Ivana Kukuljevića Sakcinskog (*Ilirske narodne novine* od 3. svibnja 1842, 144), a tijekom 1849. i 1850. godine navodi se samo kao kapelan koji daruje knjige za Narodni muzej. Autor je djela „Ad interim!“ koje se preporučuje da ga svaki domorodac mora pročitati (*Ilirske narodne novine* od 1. ožujka 1842, 70)

26 Bogoslav Šulek (1816-1895) hrvatski preporoditelj slovačkog podrijetla, leksikograf; urednik *Novina horvatskih, slavonskih i dalmatinskih*, zabavno-poučnog lista *Neven*, ilegalnog političkog lista *Brani-slav, Slavenski jug* i političkog glasila *Pozor*. Autor je programskog spisa „Što namjeravaju Iliri“, 1844.

Hrvatski nacionalni karakter odijela među prvima izražava Ljudevit Vukotinić u svom programskom spisu „Ilirisam i kroatizam“, koji je tiskan u časopisu *Kolo* 1842. godine. Vukotinić objašnjava odnos između hrvatske političke ideje ilirskog pokreta (kroatizam), a to je borba za samostalni položaj Hrvatske u okviru Habsburške monarhije, i ilirske ili južnoslavenske ideje pokreta kao kulturno-jezične djelatnosti (ilirizam). Vukotinić se tek na kraju svog spisa dotiče odijevanja te obraćajući se protivnicima crvenih kapa i surki kaže „da smo s kapama i surkami našimi svētu pokazali, da smo Horvati, i da kroatizam politički kod nas nije samo na jeziku, nego u sàrdcu i u haljinah naših [...] Kad horvatsku surku obuĉemo, tada smo konstitucionalni Horvati, rodom Iliri; a kad pišemo, tada smo Horvati, koji ilirski pišu [...] Iliri pako svakako, jerbo to je familia, u koju spadamo.“²⁷ Posebno ističe obilježje odjeće, uz jezik i običaje, kao jednog od važnog znaka nacionalne identifikacije čiji uzor nalazi u „prostoj opravi“ seljaka: „Kad se narod preporadja, valja da se narod u svem popravi, što k narodnim biljegam spada. Tu su najprije *jezik, običaji i nošnja*. Bili mi kako mu drago dobri domoroci, ako budemo tudju haljinu nosili, nitko nas neće poznati“ te na pitanje: „Zašto pak prostu haljinu nosimo onako, kako ju seljak nosi“, odgovara i poziva „da po tom vrata luxusu zatvorimo“.²⁸ Time među prvima ukazuje na socijalnu i gospodarsku komponentu uvođenja narodnog odijela, što je već ranije izrazio i u knjižici „Ruže i tårnje“ u kojoj posebno kritizira *luxus* i modu te ističe da se pravi patriotizam pokazuje u podupiranju domaćeg obrta i manufakture, poput staklane u Osredku kraj Samobora.²⁹

Dragutin Rakovac, autor programskog spisa „Mali katekizam za velike ljude“³⁰ u kojem je iznesena ideologija Ilirskog pokreta, u svom „Dodatku k malomu katekizmu za velike ljude“ objašnjava razlog uvođenja dva najtipičnija ilirska odjevna predmeta. Na postavljeno pitanje u podnaslovu „Zašto Hèrvati nose surke i cèrvene kape?“ autor odgovara: „To je sasvim naravno. Svaki narod ima svoju osobitu odjeću. Surke nose naši seljani, samo što je njihova surina prosta haljina od darovca (grubo debelo sukno od valjane vune, čoha, op.a). Cèrvene kape nose Dalmatinci, Sèrbliji, Hercegovci, da i Hèrvati i Slavonci Provincijali i Graniĉari.“³¹ Iz njegova odgovora saznajemo da je surka preuzeta iz seljačkog odjevnog inventara, ne ukazujući pritom na područje ili regiju iz koje se preuzima. Isticanjem materijala i naziva odjevnog predmeta upućuje da se ilirske surke razlikuju od izvornih seljačkih te da su ih preporoditelji koristili kao uzor u stvaranju

27 Vukotinić, n. dj., 115

28 Isto, 115

29 Ljudevit Vukotinić, *Ruže i tårnje. Pésme. Zimske misli (proza)*, Zagreb 1841, 151, 154-160.

30 Spis je tiskan u *Ilirskim narodnim novinama* u br. 72 od 6. 9. 1842. i br. 73. od 10. 9. 1842, a u broju 76 od 21. 9. 1842, 304, objavljen je „Dodatak k malomu katekizmu za velike ljude. Od Dragutina Rakovca“ u kojem se Rakovac dotiče odijevanja. Cjeloviti tekst izašao je iste godine i kao zasebna knjižica s prijevodom na njemaĉki jezik: *Mali katekizam za velike ljude. Od Dragutina Rakovca* (Mit deutscher Uebersetzung von R. v. Zlatarović), U Zagrebu tiskom kr. pr. ilirske Narodne tiskare Dra. Ljudevita Gaja, 1842.

31 Dragutin Rakovac, „Dodatak k malomu katekizmu za velike ljude“, *Ilirske narodne novine*, br. 76 od 21. 9. 1842, 304

svog narodnog odijela. To nam potvrđuju sačuvani muzejski primjerci surki koje nisu izrađene u kućnoj seoskoj radinosti, već su obrtnički proizvod. Kada govori o crvenoj kapi tu je određeniji jer koristi etnonime, uz izuzetak imenovanja stanovnika prema teritorijalno-upravnoj pripadnosti u sjevernom dijelu Hrvatske na bansku Hrvatsku (*Provincijal*) i Vojnu krajinu (*Graničari*). Iako se njihove kape oblikom razlikuju, što Rakovac ne naglašava u svom tekstu, ono što ih povezuje jest njihova crvena boja, a upravo u boji tog odjevnog predmeta preporoditelji nalaze zajedničku, nacionalnu karakteristiku. Stoga Rakovac primjećuje da iako se surka po kroju, a kapa po boji ne razlikuju ni od mađarskog bekeša (atile, vrste kratkog kaputa) i kalpaka (vrsta svečane kape), smatra da se ne krši zakon kada ih se nosi jer su od „narodnih naših boja“. Na kraju zaključuje „Hèrvati dakle noseći surke i cèrvene kape niti grèše proti zakonu, a ni proti svome narodu, dapače izpunjavaju time nèkoju stranu prirodjenih svojih dužnostih, i pokazuju zahvalnost svoju prema starim svojim vitezovom, koji im u surkah i cèrvenih kapah slobodu i pravice u staro doba utemeljiše i obraniše.“³² Romantičarski pristup u traženju potvrde nacionalnog identiteta u slavnoj vojnoj prošlosti prisutan je u svim programskim spisima preporoditelja.

Uzor u seljačkoj nošnji preporoditelji nisu nalazili samo iz ideoloških već i zbog ekonomskih razloga. Na taj gospodarski aspekt odjeće već je ukazao i Ljudevit Vukotinović u svojem tekstu, a posebno je naglašen u članku Stjepana Mlinarića, dopisnika Gajevih *Novina*, pod naslovom „Nešto o surkah“.³³ Predstavljajući i popularizirajući surke kao „narodnu opravu“ autor obrazlaže trostruku korisnost njihova uvođenja u građansko odijelo:³⁴ „Pèrvo po tom uvedenju imamo *narodnu opravu*, po kojoj se na pèrvi pogled od svih drugih narodah razlikujemo [...] drugo, da iz domaće čošovine, domaćega sukna bude. [...] Tretje, po tom uvedenju od surkih *luxus* bi se umaljio.“³⁵ Gospodarski potencijal uvođenja surke vidi u njezinoj izradi od domaćeg sukna te ističe: „Svi se narodi brinu za tèrgovinu, fabrike, obèrtnost (.) – nu možemo se obvezati, da ako se ili dèržavnim [...] ili domorodnim (na akcie) ili posebnim troškom fabrika podigne,- da će svaki pravi rodoljub sukno iz domorodne fabrike ne samo za surke, nego i svu opravu kupovati i nositi.“³⁶ Pokušaj je to nastojanja preporoditelja da nacionalno djeluju i na gospodarskom planu s ciljem poticanja manufakturne i poljoprivredne proizvodnje, trgovine te organiziranjem domaćeg kapitala (u to se vrijeme osnivaju Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo 1841. i Prva hrvatska štedionica 1846).

32 Isto, 304

33 Mlinarić, n. dj., 363-364

34 Stjepan Mlinarić napominje da samo prenosi i dodaje svoje opaske na opširno tumačenje trostruke namjere od uvođenja surki u knjižici *Ruže i trnje* te iz „gospodarstvenog obzira“ preporuča svakom domorocu da pročita knjižicu. Mlinarić ne navodi autora ni godinu izdanja knjižice. Riječ o već spomenutoj zbirci pjesama Ljudevita Vukotinovića *Ruže i tårnje. Pésme. Zimske misli (proza)*, Zagreb, 1841. Sadržaj knjižice i njezino izlaženje sam autor oglašava u *Danici ilirskoj* br. 22. od 28. svibnja 1842.

35 Mlinarić, n. dj., 364

36 Isto

Nadalje izvještava da se surke prvi put u javnost uvode na pokladama u Križevcima 1840. godine³⁷ te da je njihova pojava povezana s plesom, odnosno „narodnim kolom“ kao još jednim važnim sredstvom putem kojeg su preporoditelji promovirali i isticali svoju narodnost. Ističući svoj lokalni patriotizam Mlinarić drži da su upravo Križevci, uz Krapinu, najviše doprinijeli u širenju ideje narodnosti „duhom i tijelom“.

Njegov članak donosi vrijedne podatke vezane uz pojavu i izgled surke te raspoznaje nošenje surki od grubljeg sukna za svakodnevnu upotrebu i one od finijeg sukna za svečane prilike. Takve svečane surke počele su se nositi prilikom izabiranja predstavnika za županijsku skupštinu u Križevcima u rujnu 1841. godine. Podatke o tipu surki nalazimo jedino u njegovom tekstu, kao i promišljanja o nastojanju uvođenja jedinstvenog, unificiranog tipa surke. On predlaže moslovački tip surke koji smatra da je narodni jer ga nalazi i u drugim hrvatskim krajevima samo što su surke drugih boja.

Posebnim uspjehom smatra da su surke postale popularne među nekim „domorotkinjama“, budući da se upravo ženski spol, sklon praćenju mode, teže moglo privoljeti oblačiti se po narodnom.³⁸

Također u njegovom izvještaju s križevačkog pokladnog bala doznajemo i o upotrebi dodatnih ukrasnih predmeta s nacionalnim obilježjima. Uz bijele surke i crvenkape nose se crveno-bijele spletene vrpce i znamenja s ilirskim simbolima koji su se dodjeljivali stranim gostima. Primjerci vrpce u obliku hrvatskog povijesnog grba i vrpce s pravničkog plesa održanog 1848. u dvorani Narodnog doma u Zagrebu na kojima su bili otisnuti rodoljubni stihovi upućeni lijepom spolu, kao i metalni broševi s ilirskim simbolom sačuvani su u Hrvatskom povijesnom muzeju i Muzeju grada Zagreba.

Jedan od najvažnijih, odgojnih i apelativnih članaka na temu odijevanja je članak Bogoslava Šuleka³⁹ pod naslovom „O važnosti narodne nošnje“ u kojem se jedino, od svih navedenih članaka, upotrebljava pojam „narodna nošnja“. Tekst je tiskan u dva nastavka u kulturnom tjednom prilogu zagrebačkih *Ilirskih narodnih novina* „Danica ilirska“, u broju 52. od 24. prosinca 1842. i broju 53. od 31. prosinca 1842. Sadržaj i poruku članka najavljuje istaknuta misao u podnaslovu *Danice* „Tak kukavno moda

37 Kada se govori o pojavi surki i crvenkapa, povjesničar Rudolf Horvat donosi podatak da je do prijedloga o načinu odijevanja došlo na proslavi Gajevog imendana 25. kolovoza 1835. koju mu je na imanju Psarjevo, nedaleko od Svetog Ivana Zeline, organizirao grof Mirko Šandor Gjalski. Autor ne navodi izvor tom podatku. (Rudolf Horvat, „Socijalni rad hrvatskih preporoditelja“, *Hrvatsko kolo* XVIII/1937, 265) U knjizi Jaroslava Šidaka o Hrvatskom narodnom preporodu navodi se da su „ilirici prvi put javno istupili odjeveni u narodne surke i pokriti crvenim kapama“ s ilirskim simbolima na županijskoj skupštini u Varaždinu (1842), te se njihovo uvođenje povezuje uz pojavu političkih stranaka u Hrvatskoj. (Jaroslav Šidak et al, *Hrvatski narodni preporod: Ilirski pokret*, Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb 1990, 136)

38 O njihovoj važnoj ulozi u prihvaćanju i širenju narodnog jezika i običaja izrazio se još grof Janko Drašković, politički ideolog Ilirskog pokreta, u knjižici *Ein Wort an Illyriens hochherzige Tochter* (Riječ velikodušnim kćerima Ilirije). Knjižica je tiskana 1838. godine na njemačkom jeziku kako bi je žene odgajane na tom jeziku mogle razumjeti.

39 Autor članka potpisan je inicijalima B.Š. (1842)

ljutstvo truje“ Mate Topolovića, svećenika iz Slavonije i redovitog suradnika preporodnih glasila.

Iz Šulekova članka doznajemo da, iako se domoljublje i narodni duh u četrdesetim godinama sve više prihvaća, preporoditelji još uvijek nemaju izvanjskog znaka ili simbola u boji, zastavi i „narodnom nošivu“ po kojem bi se to „unutarnje ćutjenje“ javno očitovalo.⁴⁰ Etnografski su vrijedna njegova zapažanja o promjenama u seoskoj sredini na koju sve više utječe gradski način života te njegova konstatacija da se narodnost koja se iskreno očituje po narodnoj nošnji i jeziku još jedino može pronaći u „zabitnim gradovima i neznatnim selima“. Također bilježi da iako viši i srednji staleži prihvaćaju ideju narodnosti, oni još uvijek preferiraju tuđe jezike, odjeću i običaje. Stoga Šulek „domorocima i domorotkinjama“ obrazlaže važnost identifikacijske funkcije odijevanja: „Narodna nošnja jeste dakle jedna strana temelja, po kom se narodni ponos osniva. Ko sam sebe nepoštuje, nemože zahtjevat, da ga drugi poštuju. A kako da mi javno privrženost našu k narodnosti bolje pokažemo, nego ako primimo narodne oprave?“⁴¹

Autor ih poziva da ne budu licemjerni već da i svojom vanjštinom iskažu svoje narodno opredjeljenje i domoljublje te da svojim primjerom utječu na prosti puk jer „on će s ponosom očitovati da je on Horvat ili Slavonac, on će s ponosom svoju opravu gledati, kad vidi da gospoda istom se odjećom služe“.⁴² U tom kontekstu autor se dotiče odnosa među staležima u kojem odjeća predstavlja vanjsko obilježje njihove diferencijacije i uzrok zašto niži staleži „za gospodskom nošnjom toli hlepte“. „Doklegod se dakle gospoda opravom budu razlikovala od svojih slugah i od prostoga puka, dotle će ovaj scëniti, da plemstvo, i njegova prednost u tom samo stoji, što gospoda drugu nose opravu; dotle će svaki prostak francezke hlače nositi, misleći, da je već po tom oplemenjen.“⁴³ Stoga poziva više staleže da svojim primjerom utječu na narod te dodaje: „Dobro to znadu svi oštroumni vladaoci, koliko narodna odjeća na narod dëljuje, i zato hotëći si kod naroda pučnost (*Popularität*) pribaviti, svagdë mu se u narodnoj opravi pokazuju, i sve što je narodno štiju.“⁴⁴ Time ukazuje na ulogu odjeće kao propagandnog sredstva političkih elita u osiguravanju društvenog statusa i moći.

Odnos građanskog (pomodnog) i *narodnog* načina odijevanja Šulek sagledava iz oprečnosti dvaju osnovnih pojmova koje naziva *moda* i *narodna nošnja*. Modu definira nezasitnom pohlepom za odjećom, smatra je djelom slavenskog boga „Càrnoboga, početnika svega zla, grëha i nesrëće“.⁴⁵ Njezino obilježje je prolaznost i rasipnost koja dovodi do ekonomskog propadanja. Svoj negativan stav prema modi argumentira primjerima pomodnih odjevnih predmeta prisutnih u građanskoj odori koji ne ispunjavaju ni zaštitnu ni praktičnu funkciju odjeće poput ženskog šešira, cipela ili „naduvenih

40 Bogoslav Šulek, „O važnosti narodne nošnje“, *Danica ilirska*, tečaj VIII, br. 52 od 24. prosinca 1842, 203 (naslovna strana)

41 Isto, 204

42 Isto, 204

43 Isto, 204

44 Isto, 205

45 Isto, 205

rukavah“. Posebno kritizira muški frak čije značenje poderanog kaputa izvodi iz engleske riječi „*wrack* t. j. ostanci raskršene ladje“ te uspoređuje izgled „frakonoša“ na balovima s pticama primjenjujući pritom na njih poslovice negativnih konotacija: „vuče se rep za njim“. ⁴⁶ Nadalje, apelira na razum i opovrgava kritičare, koje naziva kozmopolitima, da narodno odijevanje ne predstavlja suprotnost napretku i slobodi „jer naprèdak nestoji u majmunskom naslèdovanju svega inostranskoga, niti u zabačenju svega staroga“ ⁴⁷ te “komu tudjinac zapovèda, što da kupi, što da zabaci, on je slobode lišen“. ⁴⁸ Zato štetnom utjecaju „tuđinaca“ i prolaznosti francuske i bečke mode, suprotstavlja i ističe važnost *narodne nošnje*. Za njega je *narodna nošnja* odijelo preuzeto iz odjeće prostog puka, koje kao stalna, nepromjenjiva kategorija u sebi nosi povijesnu tradiciju i slavnu vojnu prošlost predaka. Pritom ne nameće unificiranost narodne nošnje, kao Stjepan Mlinarić, već naglašava potrebu čuvanja i isticanja bitnih znakova narodne odjeće po kojem će se narodnost iskazivati i na prvi pogled prepoznati. Istovremeno upozorava na njezinu ugroženost i nestajanje te apelira na srednje i više staleže da odbace modu i prihvate narodno odijelo jer će svojim primjerom utjecati i na šire seljačke slojeve hrvatskog društva u vrednovanju vlastitih tradicijskih vrijednosti i potvrđivanju vlastitog identiteta. A tu zadaću posebno namjenjuje ženskom spolu te završava članak apelirajući pozivom „uz narodni duh, narodni jezik, neka vlada i narodna nošnja!“ ⁴⁹

Uz programske i propagandne tekstove preporoditelja, povijesno-dokumentarne podatke o modi odijevanja u Zagrebu 40-ih godina 19. st. i pojavi *ilirskog odijela* upotpunjuju memoarski zapisi suvremenika Imbre Ignjatijević Tkalca u djelu *Uspomene iz Hrvatske* napisani na njemačkom jeziku *Jugenderinnerungen aus Kroatien* (1895) i austrijskog podmaršala baruna Josipa Neustädtera, prijatelja i suborca bana Josipa Jelačića u djelu *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848*. napisanim na francuskom jeziku *Le Ban Jellačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848* između 1853-1857./1866.

Tkalac opisuje karakteristične elemente pomodnog odijevanja nasuprot odijevanju iliraca otkrivajući pritom percepciju ilirskog odijela kod političkih neistomišljenika i posljedice njegova nošenja: „Muškarci su nosili kapute i frakove u raznim, najviše tamnijim bojama. Svečana odjeća plemstva bila je mađarska „atila“ – crni kaput s više-manje bogato izvezenim rojtama – uske hlače s gajtanima i čizme na vez, kalpak (krznena kapa) i sablja. [...] Ilirska je odjeća bila krojem slična poljskoj ili mađarskoj, a udešena prema starim pradjedovskim slikama. Atila se zvala surkom i bila je najčešće tamno smeđe boje, rojte su bile jednostavne i brončano crvene. Uske hlače bile su jasno plave i bez gajtana; mjesto kalpaka crveni kačket sličan onom, što ga imaju napuljski ribari. Mađaroni su se rugali tim šarenim odijelima, a bockanje je znalo dovesti do nemilih prizora.“ ⁵⁰

46 Isto, 206

47 Isto, 206

48 Bogoslav Šulek, „O važnosti narodne nošnje“, *Danica ilirska*, tečaj VIII, br. 53 od 31.12. 1842, 208

49 Isto, 209

50 Imbro Tkalac, *Uspomene iz Hrvatske*, n. dj., 237

Ilustracija 1: Ulazak Alberta Nugenta i njegovih slobodnjaka u Zagreb prigodom instalacije bana Franje Hallera 18. 10. 1842, crtao i litografirao Carl Goebel, Beč, 1842, kolorirana litografija (HPM/PMH 24575)

Josip Neustädter spominje ilirsko odijelo u kontekstu uvođenja *ilirskog* imena: „U Zagrebu svi su natpisi tada nosili naziv *ilirski*, primjerice *Ilirska kavana*, *Ilirska gostionica*, *Ilirsko kazalište*, *Ilirski kasino*; napokon se i sami Hrvati prozvaše ilircima, počevši štoviše odijevati staroilirsku nošnju, *surku* (neku vrstu atile), različnu od mađarske, koja je tada u Hrvatskoj bila uobičajena.“⁵¹

Među suvremenim likovnim prikazima koji nam ilustriraju izgled *ilirskog odijela*, a od kojih su najbrojniji portreti preporoditelja, dokumentarno je najsadržajnije kolorirana litografija Carla Goebela „Ulazak Alberta Nugenta sa svojim serežanima u Zagreb prigodom banskog ustoličenja Franje Hallera“, tiskana u Beču 1842. Scensko uprizorenje na glavnom zagrebačkom trgu Harmici povodom svečanosti banskog ustoličenja prenosi svu raznolikost u odijevanju građanstva. Iako je u središtu prikaza grof Albert Nugent, pristaša ilirizma, sa svojim postrojbama serežanima u narodnim odijelima (s crvenim kabanicama i crvenim kapama), na slici su zanimljivi prikazi građana koji ih promatraju ili srdačno pozdravljaju: jedni su obučeni pomodno u frakove i s cilindrima na glavama, dok su drugi obučeni u surke i uske hlače te s crvenkapama. Prikaz je

51 Josip Neustädter, *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848*, priredio Igor Gostl, sv. 1, Školska knjiga, Zagreb 1994, 163

značajan jer svjedoči o svečanosti na kojoj se po prvi put u Zagrebu javno iskazivala ilirska narodnost nošenjem narodnog odijela, a o čemu detaljno izvještavaju *Ilirske narodne novine* u broju 84 od 19. listopada 1842. i broju 85 od 22. listopada 1842. Iste novine u broju 90 od 9. studenog 1842. prenose i mađarsko viđenje događaja prenijetog iz peštanskih novina *Pesti Hirlap*,⁵² u kojima mađarski izvjestitelj na podrugljiv način komentira odjeću serežana i iliraca.

Muzejski primjerci *ilirskog odijela*

Uz tiskanu građu, memoare i likovne prikaze, kao povijesni izvor proučavanju *ilirskog odijela* neprocjenjivi su sačuvani originalni odjevni primjerci koji svojim oblikom i materijalom potvrđuju, upotpunjuju ili donose nova saznanja o *ilirskom odijelu*. Pregledom objavljene muzejske građe na temu odijevanja u preporodnom razdoblju⁵³ kao i uvidom u fundus triju zagrebačkih muzeja: Etnografskog muzeja u Zagrebu, Hrvatskog povijesnog muzeja i Muzeja grada Zagreba, do danas je sačuvano malo odjevnih predmeta *ilirske nošnje*, ali zato reprezentativnih. U navedenim muzejima se čuva osam muzejskih primjeraka surki, šest muzejskih primjeraka crvenkapi, dva primjerka ženskog oglavlja, dva prsluka i jedno kompletno odijelo – instalacijska odora bana Josipa Jelačića. Razlog njihove koncentracije u zagrebačkim muzejima proizlazi iz činjenice da je u Zagrebu kao preporodnom središtu djelovao Narodni muzej otvoren za javnost 1846. godine s ciljem prikupljanja i čuvanja nacionalne baštine. Upravo je Hrvatski povijesni muzej, u kojem se čuva većina sačuvanih predmeta i izravni sljednik tog Narodnog muzeja. Stoga predmeti koji se čuvaju u navedenim muzejima zbog svoje povijesne vrijednosti kao materijalna svjedočanstva razdoblja Hrvatskog narodnog preporoda predstavljaju neprocjenjivu nacionalnu materijalnu baštinu.

Na temelju muzejskih primjeraka pojedinih dijelova *ilirskog odijela* kao i njihovim prikazima na suvremenim portretima, rijetkim dagerotipijama ili na svakodnevnim uporabnim predmetima može se dobiti uvid u izgled i način nošenja narodnog odijela.

Ilirska crvenkapa

Najkarakterističniji, a u vrijeme upotrebe i najosporavaniji odjevni predmet narodnog odijela jest crvena kapa koja se u stručnoj literaturi naziva *ilirska crvenkapa* zbog istaknutog ilirskog simbola na tjemenu. Osnovne su karakteristike crvenih kapa: crvena boja, izduženi vrećasti oblik, okruglo ravno tjeme s navezenim polumjesecom i

52 Glasilo mađarskog nacionalnog pokreta koje je od 1841. do 1844. uređivao Lajos Kossuth.

53 U katalogu povijesne izložbe *Hrvatski narodni preporod* (Zagreb, 1985) donosi se do danas najcjelovitiji prikaz teme kroz pregled knjižne, arhivske i muzejske građe te one koja se čuva privatnom vlasništvu. Vrijedni prilozi temi objavljeni su u katalozima izložbi Etnografskog muzeja u Zagrebu *Zagrebačke uspomene: Etnografske slike grada* (1994) i *Smotre folklor i simboli identiteta: U povodu 50. Međunarodne smotre folklor* (2016).

Ilustracija 2

Ilirske crvenkape i surke (HPM/PMH 8993, HPM/PMH 2277, HPM/PMH 24345, HPM/PMH 1216, HPM/PMH 1893)

šesterokrakom zvijezdom iz čijeg središta visi kićanka te obod naglašen pozamenterijskom trakom s našivenim ukrasom u obliku kokarde na prednjoj strani kape. Kape su izrađene od čohе vunenog sukna obrtničke proizvodnje, izrazito crvene boje. Visina kapa iznosi između 28 i 30 cm. Sačuvane muzejske kape razlikuju se međusobno tek u detaljima: mjestu šava (s prednje ili stražnje strane), boji podstave, u pojačanju obodnog ili tjemenskog dijela te po šivanim i vezenim ukrasima na obodu, oplošju i okruglom tjemenu. Podstave kapa su od crvenog, crnog ili bijelog glota (finog pamuka), a crnom kožom je kod pojedinih kapa s unutarne strane ojačan samo obodni dio, tjemeni dio ili oboje. Na oplošju, iznad obodne trake kapa ističe se najčešće ukras u obliku kokarde,

kružnice čije je središte plave ili crvene boje kvadratično razdijeljeno te podsjeća na stilizirani povijesni (šahirani) hrvatski grb ili je izvedena od srebrne pozamanterijske trake. Jelačićeva crvenkapa nema kokardu, već sukladno njegovom društvenom statusu na kapu se zatiče posrebrna čelenska s tri metalna pera na vrhu kojih vise ilirski znakovi polumjesec i zvijezda, sa strane se zatiče perjanica, a obod je od bijelog zečjeg krzna.

Najvažniji ukras kape su mladi mjesec u obliku srpa i šestokraka zvijezda izvezeni srebrnim koncem na njezinom ravnom tjemenu. Ikonografski prikaz mladog mjeseca okrenutog prema šestokrakoj zvijezdi jedan je od najstarijih simbola prisutnih u prošlosti Hrvatske⁵⁴ kao i kod ostalih slavenskih naroda (nalazimo ga u poljskim, češkim i ruskim obiteljskim grbovima). Preporoditelji su vjerovali da predstavljaju znakovlje starih Ilira te su preuzeli njegov heraldički simbol (grb) koji se pojavio u 16. stoljeću kao simbol mitske Ilirije, svih povijesnih hrvatskih ili južnoslavenskih zemalja, nastao u okviru koncepcije o južnoslavenskom etničkom jedinstvu temeljenom na predodžbi o podrijetlu južnih Slavena od antičkih Ilira. Ljudevit Gaj, koji se smatrao nasljednikom preteče nacionalne ideologije Pavla Rittera Vitezovića, postaje promotor uporabe ilirskog znaka te ga prvi put upotrebljava 1838. godine na zaglavlju prvog broja *Danice ilirske*, kulturnog tjednog priloga *Ilirskih narodnih novina*.⁵⁵

Objašnjenje tog znaka i njegova naziva „Leljiva“ Gaj je dao tek nakon preporodnog razdoblja.⁵⁶ Preuzimajući iz slavenskog bajoslovlja (mitologije) nazive za objašnjenje nebeske pojave mladog mjeseca u obliku srpa koji predstavlja Lelja, staroslavensko božanstvo ljubavi i ljepote, i Venere (zvijezde Danice ili Večernice) između njegovih krakova, koju predstavlja staroslavenska božica-djevica Lada, njihovo nebesko sjedinjenje Gaj naziva leljiva. Taj su znak preporoditelji koristili kao samostalni heraldički znak u štitu ili kao grb uz hrvatsku šahovnicu, u kojem leljiva simbolizira južnoslavensku narodnost (ilirizam), a šahovnica hrvatsku političku autonomiju (kroatizam), ili kao dodatni element na grbu Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (npr. na banskoj zastavi Josipa Jelačića čiji je simbol upotrijebio i u svom grofovskom grbu). Istovremeno su ga koristili i kao dekoraciju kako na odjevnim tako i na svakodnevnim uporabnim predmetima.

Prikaz leljive na kapama na crvenoj podlozi zaokružen srebrnim gajtanom kao štitom može se interpretirati kao heraldički znak. Taj znak postaje simbol hrvatske preporodne nacionalne ideologije te je u tom smislu bio najčešće osporavani dio odjeće

54 U hrvatskoj se povijesti javlja na kovanicama, na denaru (frizatiku) hercega Andrije s kraja 12. st, kasnijeg ugarsko-hrvatskog kralja, te u 13. i 14. st. na novcima koje su za Slavoniju izdavali ugarski kraljevi i slavonski banovi („banovci“) kao i u grbovima hrvatskih velikaških obitelji knezova Bribirskih i Babonića. O ilirskom simbolu više u knjizi Dubravke Peić Čaldarović i Nikše Stančića *Povijest hrvatskog grba: Hrvatski grb u mijenama hrvatske povijesti od 14. do početka 21. stoljeća* (Školska knjiga, Zagreb 2011) u poglavlju „Ilirska leljiva – porijeklo i značenje simbola mladog mjeseca i zvijezde Danice“, 152-162.

55 *Danica ilirska*, tečaj IV, br. 1 od 6. 1. 1838. (naslovna strana)

56 „Leljiva“, *Danica ilirska* od 27. 6. 1863, 194

preporoditelja od strane političkih protivnika.⁵⁷ Naredbom austrijskog cara i ugarsko-hrvatskog kralja Ferdinanda I. (V) od 18. siječnja 1843. zabranjuje se korištenje ilirskog imena, a time i simbola, što se izravno odrazilo na nošenje *ilirske crvenkape*. Kapa se ponovno vraća u upotrebu 1845. godine kada je dozvoljeno korištenje ilirskog imena, ali samo na području jezika i književnosti, ne i politike. Vrhunac njezina isticanja i nacionalne uloge bilježi se u revolucionarnoj 1848. godini.

O velikom odazivu i brojnosti nošenja crvenkapa saznajemo iz novinskih izvještaja preporodnih glasila, iako je do danas ostalo malo sačuvano ilirskih crvenih kapa, ali zato značajnih s obzirom na povezanost s događajima i osobama o kojima svjedoče. Uzimajući u obzir propagandni karakter novinskih izvještaja iz njih doznajemo da je „červenih kapah u izobilju“ bilo vidjeti na pokladama u Križevcima 1840,⁵⁸ zatim da je povodom banskog namještenja Franje Hallera 1842. u Zagreb stigao „vatreni domorodac“ Albert Nugent na čelu od 160 slobodnjakah „narodno obučeni, dakle naravno i pod červenimi kapami“, a drugog dana slavlja da je bilo vidjeti do „hiljade červenih kapah“;⁵⁹ Nadalje, Josip Neustädter u svojim memoarima navodi da je svečano izaslanstvo od 400 osoba, koje je caru u Beč nosilo „Zahtijevanja naroda“ donesena na zagrebačkoj Narodnoj skupštini 25. ožujka 1848, odjeveno „u slikovite narodne nošnje“ izazivalo „gotovo čarobni dojam [...] na stanovnike prijestolnice“.⁶⁰

Jedna od tih kapa koju je nosio član deputacije čuva se u Hrvatskom povijesnom muzeju (HPM/PMH 1216, dar Janka Modrušanina iz Karlovca 90-ih godina 19. st.).⁶¹ Gotovo identična kapa, također s kokardom plave boje, čuva se u Muzeju grada Zagreba (MGZ 257, nema podataka o načinu nabave),⁶² dok se kokarda crvene boje nalazi na kapi iz 1850-ih godina u Etnografskom muzeju u Zagrebu (EMZ Et 3150; vlasništvo N. Horvata, kovača iz Varaždina).⁶³ Zanimljivo je da kapa iz Etnografskog muzeja u Zagrebu jedina na tjemenu ima uz mjesec izvezene čak tri zvijezde, što je jedini do sada poznati sačuvani primjerak takve kape. Znak sa tri zvijezde javlja se na pečatima pojedinih hrvatskih županija i plemićkim pečatima,⁶⁴ a prisutan je i na zastavi slobodne

57 Ljudevit Vukotinović protivnicima ilirskih crvenkapa poručuje „[...] da pod červenimi kapami niema onih nemirnih glavah, koje žele bunu i razpre medju pukom zametnuti; mi želimo *slogu*; samo nećemo, da za *slogu* kupiti, narodnost prodamo.“ („Pitanja ilirska“, *Ilirske narodne novine*, tečaj VIII, br. 90 od 9.11.1842, 359).

58 Mlinarić, n. dj., 363

59 *Ilirske narodne novine*, tečaj VIII, br. 84 od 19.10.1842, 334 (naslovna stranica)

60 Neustädter, n. dj., 315

61 Kapa je objavljena u muzejskim katalozima *Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog preporoda* (n. dj., kat. br. 1810, 376), *Godina 1848. u Hrvatskoj* (Hrvatski povijesni muzej, Zagreb 1998; kat. br. 38, 99-100) i *Bidermajer u Hrvatskoj* (Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb 1997; kat. br. 299, 463).

62 Katalog izložbe *Hrvatski narodni preporod*, n. dj., kat. 1808, 376

63 Bušić, n. dj., 70

64 Stjepan Mlinarić, „Ime, gèrb i težnje ilirsko (Dodatak k sastavku „Die Nationalität in Croatien und Slavonien“, *Ilirske narodne novine*, tečaj VIII, br. 85 od 22. 10. 1842, 340

općine Turopolje.⁶⁵ Na istoj kapi iz kokarde izlaze tri lančasto izvedena gajtana do ruba tjemenog dijela, što predstavlja analogiju sa čelenkom s perima, stari znak slobodnog muškog člana roda te viteza i vojnika uopće. Isti detalj nalazimo i na kapi Ljudevita Šplaita, ilirca iz Karlovca i jednog od osnivača karlovačke Narodne čitaonice (HPM/PMH 24345, nabavljena od Ivanke Šplait, 1953)⁶⁶ čija je kokarda izvedena od srebrne pozamanterijske vrpce. Kapu je izradila Paula Krizmanić, buduća supruga Ljudevita Gaja,⁶⁷ u Bistrici dva dana prije održavanja tragične zagrebačke županijske skupštine krajem travnja 1842. godine. Podatak je ispisan na bijeloj podstavi kape. Tekst je djelomično sačuvan i danas već teško čitljiv te donosim zapis iz dokumentacije Hrvatskog povijesnog muzeja: „Na Uspomenu danah 31 ga Travnja / i Iga Svibnja 1842 kao danah / kobne Reštauracie varmedje / Zagrebačke. / Ovu kapu načini gospodična Paula / Krizmanićeva na Bistrici 2 dana / prie reštauracie / Kokardu mi... / Narod bez narodnosti / Jest tielo bez kosti / Ljudevitu Šplaitu.“ Lj. Šplait je s tom crvenkapom prikazan na dagerotipiji,⁶⁸ načinjenoj vjerojatno u Beču oko 1845, te predstavlja najautentičniji način nošenja kape, odnosno donosi vjeran prikaz njezina izgleda na glavi.

Kada je riječ o mjestu i majstoru/obrtniku izrade kapa, najviše podataka ponovo donosi tisak. Održavanje sjednica županijskih skupština, kao i Sabora, bilo je prigodno vrijeme za oglašavanja trgovaca i krojača u ponudi izrade narodnih odijela i kapa. Tako se pred nastupajući prvi zastupnički Sabor početkom lipnja 1848. u novinama oglašava krojač Janko Dobranić, „građanski krojač mužkih opravah i narodnih kapah u Zagrebu (.) stanuje na Harmici u kući g. Krestića“, koji se preporučuje „svoj domorodnoj gospodi“ da „sjajnu narodnu odeću pripravlja po najnovijem ukusu i u sasvim priličnu

Ilustracija 3

Ljudevit Šplait sa crvenkapom, Beč (?), 1850, dagerotipija (HPM/PMH 24680)

65 *Ilirske narodne novine*, br. 84 od 19. 10. 1842, (naslovna stranica)

66 Katalog izložbe *Godina 1848. u Hrvatskoj*, n. dj., kat. br. 40, 100

67 Paula ili Paulina Gaj, rođena Krizmanić (1816-1868), nećakinja je opata Ivana Krizmanića (kćer njegova brata Stjepana, krajiškog kapetana) čiji je župni dvor u Mariji Bistrici bio okupljalište iliraca. Udala se s 26 godina za Ljudevita Gaja 24. 9. 1842. u Bistrici. (J. Horvat, n. dj., 194)

68 Katalog izložbe *Godina 1848. u Hrvatskoj*, n. dj., kat. br. 28, 97

cenu“ te se nada da mu ni sada neće uskratiti povjerenje.⁶⁹ U novinama se oglašava krojač i trgovac Josip Tömör doseljenik iz Ugarske koji je u Zagrebu otvorio trgovinu i radionicu vojničkih kapa te se navodi kao krojač kapa koje se čuvaju u Muzeju grada Zagreba.⁷⁰ Oznaku suknara ili trgovca nalazimo jedino na kapi koju je nosio kao jurista bivši zagrebački gradski senator Lavoslav Kavić (HPM/PMH 1893, dar Ljudevita Šplajta srednjoškolskog namjesnog učitelja u Zagrebu, 1912).⁷¹ Na kožnom umetku u dnu kape utisnut je u zlatotisku neutvrđeni znak trgovca ili suknara – znak u obliku kružnice zrakasto razdijeljene (predstavlja sunce ili kotač). Jedino ta kapa umjesto kokarde ima izvezen motiv tulipana.

Različita od svih do sada navedenih crvenih kapa je kapa preporoditelja Dragutina Rakovca koja se čuva u Muzeju grada Zagreba (MGZ 297, dar Marije Rakovac 1919).⁷² Izostanak ilirskog simbola na njezinu tjemenu navodi da je kapa korištena u vrijeme zabrane ilirskog imena i simbola.

O podrijetlu ilirskih kapa za sada se malo zna. Zanimljivo je da suvremenici u svojim sjećanjima na događaje iz preporodnog razdoblja ilirsku kapu povezuju upravo s karakterističnom vrećastom kapom koja je poznata na cijelom području Sredozemlja i koja nije uvijek crvene boje, a nalazimo je i danas u nošnji stanovnika hrvatskih otoka (npr. Krka, Mljeta). Imbro Tkalac u svojim *Uspomenama* navodi da su ilirci umjesto kalpaka nosili „crveni kačket, sličan onom, što ga imaju napuljski ribari“,⁷³ a Neustädter da glavu „ilirski pokrivalu poput genoveških mornara crvenim kapama, koje su na zatiljku bile ukrašene mjesecom i zvijezdom danicom, izvezenim srebrom, što je sačinjavalo drevni ilirski grb“.⁷⁴

Također ni sami preporoditelji u svojim programskim člancima nigdje ne naglašavaju uzor kape. Uostalom iz navedenih članaka je vidljivo, posebice iz teksta Ljudevita Vukotinovića kada govori o crvenim kapama, da se narodno obilježje kape nalazi u univerzalnosti crvene boje, koja je uostalom karakteristična za cijelo dalmatinsko i balkansko područje koje su nekada nastanjivali Iliri, a ne u njezinom obliku. To što kapa svojim izgledom i bojom podsjeća na poznatu jakobinsku kapu (*bonet rouge*) koja je postala simbolom slobode francuskih revolucionara, prije proizlazi iz činjenice o istovrsnosti kapa karakterističnih za oglašava sredozemnog tipa podrijetlom iz Male Azije, a ne iz ideoloških razloga, osim što joj revolucionarni značaj daje istaknuta kokarda i upotreba trobojnice.

U stručnoj literaturi prihvaćeno je da su crvene kape preporoditelji preuzeli od serežana, elitne neredovite vojno-policijske postrojbe u sastavu Vojne krajine koje su ustrojene prije 1754. godine na području tzv. suhe granice prema Turskoj (prostor Banske

69 *Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske*, br. 52 od 25.5.1848. (zadnja stranica)

70 Katalog izložbe *Hrvatski narodni preporod*, n. dj., 376

71 Katalog izložbe *Godina 1848. u Hrvatskoj*, n. dj., kat. br. 39, 100. Snimka kape u katalogu je krivo navedena, a odnosi se na kapu pod kat. br. 40.

72 Katalog izložbe *Hrvatski narodni preporod*, n. dj., kat. br. 1809, 376

73 Tkalac, n. dj., 237

74 Neustädter, n. dj. 163

krajine i Karlovačkog generalata).⁷⁵ Serežani se, naime, prvi puta spominju u Militar-Gränitz-Rechten (Krajiškom zakonu) iz 1754, kada im je potvrđeno njihovo specifično odijevanje u narodnu nošnju čiji nam živopisni izgled donose grafike tijekom i nakon 1848. godine. Prema etnologinji Marijani Gušić, tip kape koju nose serežani je zaboravljena kapa „hrvatka“ kakvu prepoznaje u starom oglavlju senjskih uskoka 16. i 17. stoljeća.⁷⁶ Prema Gušić, takva kapa je nošena na širem prostoru na kojem će se kasnije formirati Krajina, a čiji se naziv kao „folklorna okamina zadržao na specifičnoj kapi u okolini Banja Luke“ zabilježen kod putopisaca 17. i 18. st.⁷⁷ Tu su kapu nosili islamizirani potomci krajiškog hrvatskog plemstva čije se podrijetlo sačuvalo u nazivu kape, dok su fes (čalmu) nosili Osmanlije. Opisujući njezin izgled na temelju uvida u dva sačuvana muzejska primjerka kapa od crvenog sukna iz banjalučkog područja, koje se čuvaju u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, prema Gušić ta kapa predstavlja spoj dva najpoznatija tipa mediteranskih oglavlja: karakterističnog dinarskog tipa kape s ravnim cilindričnim obodom i plosnatim ili čunjastim tjemnom i levantinske varijante sredozemnog tipa vrećaste kape sa kićankom na sakupljenom vrhu koja pada niz leđa ili rame, koja je ušla u širu upotrebu dolaskom Turaka Osmanlija (poznate pod nazivom rakčín).⁷⁸

Komparacijom tzv. ilirske kape i serežanske kape iz preporodnog razdoblja, koje se čuvaju u Hrvatskom povijesnom muzeju, primjećujemo da su serežanske kape bogatije ukrašene, koloritom i ornamentikom, te da na oplošju dominira raznobojnim koncem ili gajtanom izveden motiv srca. Tjeme kapa je plosnato, a iz vrha visi gusta kićanka od crnog ili crvenog konca, iako su mogle biti i po tri kićanke kako nam dokumentiraju grafički listovi. Sve te elemente (naglašen obod, istaknuta kokarda i kićanka) uz naravno osnovni oblik preuzimaju preporoditelji na svojoj kapi samo što su ukrasi jednostavniji, a na tjemenu dominira njihov ilirski simbol.

Kako je serežanska odora istovremeno sadržavala obilježja narodnog odijevanja i slavne vojne prošlosti Hrvata, ona je svakako bila jedna od glavnih modela iz koje su preporoditelji preuzimali odjevne elemente za svoje narodno odijelo.

Surka

Uz crvenu kapu, drugi tipični odjevni predmet ilirskog narodnog odijela je surka. Taj sukneni kaput do visine pasa ili malo iznad bedara je, prema preporoditeljima, sličan

75 O vojnoj krajini više u Fedor Moačanin – Mirko Valentić, *Vojna krajina u Hrvatskoj. Katalog izložbe*, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb 1981.

76 Kape su prikazane na dvjema skulpturama glava tzv. uskočke glave na dovratnicima kućnih portala u Senju iz vremena do 17. st. (Gušić, n. dj., 114)

77 Specifičnost te kape M. Gušić nalazi u povijesnim izvorima: u djelu Cesare Vecellia *Habiti atichi et moderni* (Venecija 1590), njezin naziv hrvatska, hrvatka ili krivokapa kod Evlije Čelebija, Alberta Fortisa i Ivana Frana Jukića, *Putovanje po Bosni* (1843, u časopisu *Kolo*), te u materijalnim izvorima: dvjema skulpturama glava na dovratnicima u Senju i kapama u sarajevskom Zemaljskom muzeju. (Gušić, n. dj., 37-43)

78 Gušić, n. dj., 41

surini, seljačkom kratkom kaputu. Naziv *surina* za kratki kaput javlja se u seljačkoj narodnoj nošnji okolice Zagreba, Karlovca i Siska,⁷⁹ a njihov vjeran izgled iz sredine 19. st. dokumentiraju akvareli etnografa i krojača Nikole Arsenovića.⁸⁰

Kao i kod crvene kape, tako je i kod surke bitno obilježje narodnosti boja, odnosno boje koje su preuzete iz seljačke odjeće i upravo se po tome ona po Rakovcu razlikuje od mađarskog bekeša koji je crne boje. Nadalje u bilješci na njemačkom jeziku u knjižnom izdanju svog „Malog katekizma za velike ljude“ (1842) on dodatno pojašnjava da je „Surka: Ein Rock gewöhnlich von brauner Farbe, mit hochrotem Stoffe verbrämt“⁸¹ (Surka: obično od smeđe boje, obrubljena tamnocrvenom tkaninom). Mlinarić pak govori o surki bijele boje iz moslovačkog kraja, a Neustädter da je surka „obično bila smeđe ili modre boje, ali i crvene, poput onih koje su nosili Kukuljević, Vranczyany i kasnije Corberon“.⁸²

Prema sačuvanim muzejskim primjercima i likovnim prikazima suvremenika, surke su različitih boja, dok se po kroju i načinu nošenja razaznaju dva tipa surki s obzirom nose li se preko ramena ili se oblače, odnosno kopčaju. Tako prvi tip surke po svojim karakteristikama (zvonolikog kroja, bez ovratnika, privezan gajtanom ispod vrata, širokih rukava s dubokim izrezom do nadlaktice) predstavlja modificirani odjevni kaput magnatske gale nazvan *menten*, dok je drugi tip surke (ravnog ili strukiranog kroja s umecima ili proširenjima sa stražnje strane, dugih i uskih rukava, niskog ovratnika) sličan dolami.⁸³ Kod oba tipa karakteristično je da su im obrubi, šavovi na leđima i izrezi oko prednjih džepova redovito ukrašeni gajtanom ili vunenom trakom u narodnim bojama s vezenim ili prišivenim metalnim ilirskim znakovima.

Surka Ljudevita Gaja (MGZ 1770, dar Svetislava Gaja, sina Ljudevita Gaja, 20.8.1910)⁸⁴ koja se čuva u Muzeju grada Zagreba primjer je karakteristične ilirske surke smeđe boje zvonolikog kroja sa širokim duboko rezanim rukavima. Podstavljena je crvenom pamučnom tkaninom i obrubljena zlatnim gajtanom vitičastog ornamenta koji na krajevima prelazi u motiv polumjeseca, dok su dva metalna polumjeseca aplicirana uz vrat, a služe kao kopče za gajtan kojim se surka pričvršćivala. Na ramenom dijelu sa svake strane vezena je rozeta koja simbolizira ilirsku zvijezdu. Gaja je u toj surci

79 Marijana Gušić, *Tumač izložene građe*, Etnografski muzej Zagreb, Zagreb 1955, 27, 42, 43

80 Silvio Braica, *Mapa hrvatskih narodnih nošnji Nikole Arsenovića. Album of Croatian traditional costumes by Nikola Arsenović*, Etnografski muzej Split, Split 2003. Za usporedbu s ilirskim surkama vidjeti akvarele pod br. 147. Muž iz Draganića, 150. Muž iz Jamnice, 155. Muž iz Noršića (Samobor), 165. Muž iz Stupna u Hrvatskoj (mjesto kraj Siska), 169. Muž iz Tkalca u Hrvatskoj (Krapina), Muž iz Rakov-potoka u Hrvatskoj, Muž iz Bistre u Hrvatskoj (kraj Zagreba), 177. Muž iz Šestina u Hrvatskoj (Zagreb), 185. Momak iz Mirnovca u Hrvatskoj.

81 *Mali katekizam za velike ljude. Od Dragutina Rakovca* (Mit deutscher Uebersetzung von R. v. Zlatarović), u Zagrebu, Tiskom kr. pr. ilirske Narodne tiskare Dra. Ljudevita Gaja, 1842, 31 (paginacija teksta na njemačkom jeziku)

82 Neustädter, n. dj., 163

83 Marijana Schneider, „Nošnje u vrijeme Ilirskog preporoda“, n. dj., 8

84 Katalog izložbe *Hrvatski narodni preporod*, kat. br. 1802, 375

portretirao slikar Thugut Heinrich 1843. u Zagrebu.⁸⁵ U Muzeju se čuva i Gajeva sablja koju je nosio 1848. godine, a s kojom je u narodnom odijelu prikazan na litografiji Anasta Jovanovića „Ulazak Josipa Jelačića u Zagreb 4.6. 1848.“, u prvom planu desno.⁸⁶

U Hrvatskom povijesnom muzeju čuvaju se tri varijante surki koje se kopčaju po dužini. Smeđa surka (HPM/PMH 8993, nema podataka o načinu nabave) obrubljena je jednostavnim crvenim gajtanom, bijela surka (HPM/PMH 2277, kupljena od Matije Juranića iz Zagreba 1937) ima naglašen ovratnik i dvostruke rukave (ispod širokih bijelih rukava naviruje se uski plavi rukav s naglašenim crvenim obrubom) i plava surka širokih rukava s lađasto oblikovanom orukvicom (HPM/PMH 2278, također kupljena od Matije Juranića iz Zagreba 1937) koja se ističe bogatim ornamentima uokolo džepova i apliciranim metalnim ilirskim simbolima po dužini kopčanja.⁸⁷

Ono što je karakteristično kod svih navedenih surki jest prisutnost narodnih boja, a nerijetko su boje sukna, podstave i vezenog ornamenta u skladu s bojama hrvatske trobojnice. Muška surka pak nošena zajedno s ostalim odjevnim predmetima, hlačama, prslukom ili kabanicom, uglavnom je također u bojama hrvatske trobojnice. Plave boje su najčešće uske pripijene hlače, dok su crvene boje kabanica i prsluk. Jedini poznati sačuvani primjerak muškog prsluka je crveni prsluk Antuna Vakanovića koji se čuva u Muzeju grada Zagreba (MGZ 298, dar Olge Mallin, datum darovanja nije zabilježen).⁸⁸

Od mnogobrojnih portreta iliraca izrađenih u razdoblju od 1842. do 1850. samo je nekoliko koji donose prikaz cijele muške figure u *ilirskom odijelu*. To su ulja na platnu Dragutina Starka „Domorodac u ilirskoj odori“ iz 1849, portret Ambroza Vranyczany-Dobrinovića slikara Františka Wiehla iz 1844. i jedinstveni primjerak burmutice s oslikanim prikazom dvojice iliraca popraćenih domoljubnim stihovima: „Bog daj sreću svakom Sinu / Koj ljubi Domovinu / Bože Živi sve Ilire / Da se slože i raziše“. Burmutica se čuva u Hrvatskom povijesnom muzeju.

Ilustracija 4

Burmutica s prikazom dva Iliraca i domoljubnim stihovima (HPM 78005)

85 Josip Horvat, *Ljudevit Gaj*, n. dj., 210

86 Katalog *Hrvatski narodni preporod*, n. dj., 308

87 Surke su objavljene u muzejskim katalozima *Hrvatski narodni preporod* (kat. br. 1807, kat. br. 1805 i kat. br. 1806), *Godina 1848. u Hrvatskoj* (kat. br. 37, kat. br. 35 i kat. br. 36) i *Bidermajer u Hrvatskoj* (kat. br. 297).

88 Katalog *Hrvatski narodni preporod*, kat. br. 1803, 375

Jedino cjelovito sačuvano *narodno* odijelo iz razdoblja preporoda je odora koju je ban Josip Jelačić nosio na svečanosti svog ustoličenja na bansku čast u Zagrebu 4. i 5. lipnja 1848. godine. To je svečana banska ili instalacijska odora⁸⁹ u kojoj je bana Josipa Jelačića portretirao slikar Franz Schrotzberg u Beču 1850. Po tom je portretu slikar Ivan Zsche naslikao isti po narudžbi za Narodni muzej, plaćen sredstvima prikupljenim na sabirnoj akciji 1857. Oba se portreta čuvaju u Hrvatskom povijesnom muzeju.

Umjesto tradicionalne, jednobojne, crvene odore generala ugarskog konjaništva ban je u skladu s ideologijom ilirskog pokreta odlučio obući *narodnu odjeću* koja je ujedno bila i izraz njegovog osobnog narodnog, ilirskog opredjeljenja. Nacionalno obilježje njegovog odijela, koje se po kroju ne razlikuje od husarske odore, sadržano je u kombinaciji boja odjevnih dijelova koji tvore hrvatsku trobojnicu s neizostavno apliciranim ilirskim simbolima na čelenci i ilirskoj crvenkapi koju je ban istaknuo umjesto kalpaka. Dijelovi odore poput crvenog ogrtača, crvene vrećaste kape i opanaka preuzeti su iz odjeće serežana koji se odijevaju po narodnom, među kojima su opanci remenaši jedini izvorni, ne modificirani, seljački odjevni predmet. Odora je u skladu s banovim društvenim statusom,

Ilustracija 5

Instalacijska odora bana Josipa Jelačića (HPM)

89 Odora se sastoji od: crvenkape s trobojnom perjanicom i čelenkom (HPM/PMH 9482, HPM/PMH 8431, HPM/PMH 9487), crvenog mentena / kabanice s lancem za kopčanje (HPM/PMH 9479, 9488), bijele surke na kopčanje (HPM/PMH 9480), plavih uskih hlača (HPM/PMH 9481), svečanog pojasa za sablju pletenog od trobojnog gajtana (HPM/PMH 9483), crne kravate sa srebrnim resama (HPM/PMH 9485), crvenih niskih čizmi na vez sa srebrnim mamuzama (HPM/PMH 9486), a sastavni dio instalacijskog odijela je i instalacijska sablja (HPM/PMH 11574). U muzeju se čuvaju opanci i čarape koji su pripadali banu Josipu Jelačiću (HPM/PMH8442, HPM/PMH 8438). Jelačićevo instalacijsko odijelo je objavljeno u katalozima Hrvatskog povijesnog muzeja *Hrvatski narodni preporod* (kat. br. 1827), *Znamenja vlasti i časti u Hrvatskoj u 19. st.* (1993, kat. br. 119 i kat. br. 123), *Godina 1848. u Hrvatskoj* (kat. br. 88, kat. br. 170, kat. br. 209) i *Uspomene na jednog bana: Ostavština Jelačić u Hrvatskom povijesnom muzeju* (2009, kat. br. 63, 64, 65, 66 i 67).

izrađena od finijih materijala (uz čohu kao osnovni materijal koristi se baršun, svila i krzno) i upotpunjena magnatskim nakitom i perjanicom u trikoloru. Izvještavajući o svečanosti banske instalacije Bogoslav Šulek donosi opis banove odore: „Eto ti slavnog bana, kako jaše na bjelcu konju u sjajnoj narodnoj odjeći, kakve ni jedan ban nije nosio. Mudru glavu pokrivaše mu crvenkapa nakićena ilirskim grbom, srebrnom čelenkom i trobojnom perjanicom. Niz junačko rame visi mu crvena bogato srebrom izvezena i srebrnimi resama (Fransen) ukrašena kabanica, kao što ju serežani nose, izpod koje viri biela bielo-crvenim srebrnim gajtanom liepo nakićena surka, a u stremenu bile su noge odjevene modrima čakširama i opanci.“⁹⁰ Sličan opis banove odore donosi Neustädter, samo što umjesto opanaka navodi male “hrvatske čizmice s rojtama i ostrugama“ te bilježi da je ban tu odoru nosio još samo na tijelovskom ophodu u Zagrebu 1849. godine.⁹¹ I čizmice i opanci sačuvani su kao dio cjelovite instalacijske odore. Svoju narodnu odoru, zajedno s banskom zastavom – prvom hrvatskom trobojnicom, ban je oporučno ostavio svojim nasljednicima na čuvanje. U ovjerenom prijepisu oporuke bana Josipa Jelačića „Mein letzter Wille“ od 8. veljače 1857. pisanom na njemačkom jeziku pod točkom 6. se navodi (u prijevodu): „Moji predmeti od vrijednosti, diplome, zatim sve uspomene iz sudbonosnih godina 1848. i 1849, zastave, oružje, srebrni štit, te svi predmeti koji se nalaze na tamnosmeđem stolu u mojoj sobi u Zagrebu, treba da budu sigurno pohranjeni u jednoj od soba u Novim Dvorima, a isto tako i moja paradna narodna odora što sam je nosio prigodom svečanog ustoličenja u Zagrebu.“⁹² Njegov brat Juro (Đuro) Jelačić te nećakinje Anka i Vera Jelačić kao nasljednici Novih dvora namijenili su ih potom Narodnom muzeju i danas se te stvari čuvaju u Hrvatskom povijesnom muzeju.

Banova odora svojim koloritom i apliciranim simbolima odražava nacionalni program hrvatskih preporoditelja iznijet 1848. godine. Upravo su za njegova banovanja prekinuti državnoopravni odnosi s Ugarskom, ustanovljena je prva samostalna vlada, a u tituli bana po prvi puta i objedinjene sve hrvatske zemlje. Ta se njegova politika, kao hrvatskog bana i austrijskog generala koji je sudjelovao u gušenju mađarske revolucije, reflektira i u njegovoj banskoj zastavi, prvoj hrvatskoj trobojnici. Na njoj su uz grbove Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije istaknuti i ilirski simboli, dok je cijeli grb okrunjen neutralnom kraljevskom krunom, a ne krunom sv. Stjepana.

90 Bogoslav Šulek, „Svečani ulaz svetloga bana u Zagreb“, *Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske*, tečaj XIV, br. 57 od 6.6.1848, naslovna stranica

91 Neustädter, n. dj., 379-380

92 Maja Škiljan, „Dokumenti o Jelačićevoj ostavštini u Hrvatskom povijesnom muzeju“, *Muzeologija* 35, 1998, 42-45

Primjerci ženskog *ilirskog odijela*

Što se tiče odijevanja žena i njihovog prihvaćanja narodnog odijela Imbro Tkalac svjedoči da su se žene pridržavale bečke mode: „[...] to je u stvari bila pariška moda sa zakašnjenjem od najmanje godinu dana. Svilene su se haljine smatrale velikom raskoši, koju je sebi moglo priuštiti plemstvo ili žene bogatih trgovaca.“⁹³ Njihov odaziv bilježi Neustädter koji donosi i opis ženske narodne odore: „Ubrzo i žene oponašahu primjer muškaraca. One, također, stadoše odijevati *surku* redovito od bijela sukna, a u kosu stavljahu drevnu hrvatsku *paculicu*, srebrom izvezenu kapicu, straga s uzlom resa.“⁹⁴

Za razliku od muškog *ilirskog odijela*, ženski odjevni primjerci kao i njihovi prikazi su slabije zastupljeni. Prikaz ženske figure u narodnom odijelu donosi nam već spomenuta kolorirana litografija svečanosti instalacije bana Hallera iz 1842. U prvom planu lijevo nalazi se lik žene s djevojčicom, prikazan s leđa u krinolini sa surkom bijele boje. Isti prikaz žene s djevojčicom, uz još šest litografija s likovima u narodnim nošnjama, objavljen je u almanahu *Iskra, Zabavni sastavci od više domorodnih spisateljah* izdavača Ivana Havličeka u Zagrebu 1844. godine. Među likovnim prikazima jedinstven je portret Justine Jelačić, rođ. Labaš iz 1847. u bijeloj surci i s crvenom kapicom na stražnjem dijelu glave s dvije viseće vrpce.⁹⁵ Sidonija Rubido rođ. Erdödy se među plemkinjama domorotkinjama pojavila „prva u ilirskoj nošnji na zagrebačkim ulicama“.⁹⁶ Prikazana je na kartama za tarok „Dvorane zagrebačke karte“ zajedno s likovima u narodnim nošnjama i kostimima s praizvedbe opere Vatroslava Lisinskog „Ljubav i zloba“.⁹⁷

Prema sačuvanim četirima muzejskim primjercima surki razvidno je da su one krojem slične muškim surkama, samo što su šire i s po nekoliko rasporka budući da su bile nošene na krinoline, pomodne široke, zvonolike suknje. Izrađene su od kupovne čohe ili drugog finijeg materijala, opšivene istaknutim ukrasom od gajtana i veza u crvenoj boji, bez ovratnika i bez kopčanja te širokih rukava s prorezom.

U Etnografskom muzeju u Zagrebu čuvaju se tri gotovo identične ženske surke izrađene od bijelog kašmira. Surka Dragojle Milinčević⁹⁸ (EMZ Et 1972, dar Zore pl. Burgstaller supruge dr. F. pl. Burgstallera, potpredsjednika Stola sedmorice, a kćeri Dragojle Milinčević) na predjelu poprsja ukrašena je crvenim vezom, dok su druge dvije iz obitelji dr. P. Muhića⁹⁹ nešto jednostavnijeg ukrasa (EMZ Et 6298 i EMZ Et

93 Tkalac, n. dj., 237

94 Neustädter, n. dj., 163

95 Schneider, n. dj. (1985), 373

96 Neustädter, n. dj., 163

97 Katalog izložbe *Hrvatski narodni preporod*, 146

98 Bušić, n. dj., 72 i Brenko, n. dj., 23

99 Vjerojatno je riječ o dr. Pavlu Muhiću (Pavao Muhić) pravniku i profesoru Kraljevske akademije znanosti u Zagrebu (1835-1850) i na Pravoslavnoj akademiji u Zagrebu do 1871. kada je imenovan predstojnikom Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Bio je zastupnik u Hrvatskom saboru (1861-66) i predsjednik JAZU 1888. godine. (*Hrvatska enciklopedija* LZ Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=42310>, pregledano 3.7. 2017)

Ilustracija 6

Surka i poculica Josipe Vancaš (HPM/PMH 958, HPM/PMH 959)

6299, dar gđe. F. Troboz iz Zagreba 15.6.1927). Sve su bile nošene na svečanosti ustoličenja Josipa Jelačića za bana u Zagrebu 1848, kao i surka Josipe Vancaš, koja se čuva u Hrvatskom povijesnom muzeju (HPM/PMH 958). Njezina surka od bijele čohe je puno kraća od onih koje se čuvaju u Etnografskom muzeju, a vezeni ukrasi su bogatije izvedeni i kolorističniji, u skladu s bojama hrvatske trobojnice. Uz surku Josipa Vancaš nosila je i poculicu (HPM/PMH 959) – vrstu tradicionalnog oglavlja udanih žena u Posavini. Surku i poculicu Josipa Vancaš je osobno darovala Narodnom muzeju 1895. godine.¹⁰⁰ U Etnografskom muzeju u Zagrebu čuva se također jedna crvena vrpca – parta (tip oglavlja koju su nosile neudane žene) i crveni prslučić. Oba odjevna predmeta su dijelovi gala odjeće Marije Tkalčić rođ. Ković iz Zagreba, a datirani su 1858./59. (EMZ Et 6512 i EMZ Et 6512a).¹⁰¹

Budući da su likovni prikazi žena odjevenih u ilirsku surku vrlo rijetko zatupljeni, primjerci sačuvane odjeće (surke, oglavlja i prsluk) stoga su iznimno vrijedni i značajni tim više što je prihvaćanje narodnog odijela najveći odjek imalo među muškarcima, vjerojatno iz političkih razloga jer politika je bila muška domena.

100 Katalozi *Hrvatski narodni preporod*, kat. br. 1804 i kat. br. 1820 te *Bidermajer u Hrvatskoj*, kat. br. 298

101 Bušić, n. dj., 71

Zaključak

Hrvatski narodni preporod odigrao je važnu ulogu u integriranju širih društvenih slojeva u hrvatsku naciju i dao poticaj za osnivanje svih potrebnih institucija za prijelaz iz feudalnog u moderno građansko društvo. Kao sredstvo u isticanju ravnopravnosti i afirmaciji nacionalnog identiteta u okviru višenacionalne Habsburške Monarhije, pristaše preporoda su uporište nalazili i u načinu odijevanja. Stvarajući i propagirajući *narodni stil* nastojali su prevladati hrvatske partikularizme i nacionalno osvijestiti društvo, obraćajući se predstavnicima građanstva i plemstva. Taj novi, građanski stil kojim se ispoljavalo domoljublje i pripadnost narodu, kao posljedica polarizacije političkog života u banskoj Hrvatskoj postao je znakom stranačke opredijeljenosti pripadnika Narodne (ilirske) stranke.

Stoga preporoditelji u svojim programsko-propagandnim tekstovima objašnjavaju protivnicima narodnog odijela ulogu i značenje odjeće kao važnog znaka nacionalne identifikacije. Posebno se obraćaju i ženskom spolu, pridajući im, zbog njihove odgojne uloge, važnu ulogu u širenju preporodnih ideja.

Pokazujući interes za odijevanje seljačkih slojeva društva, koje je potaknuto od pripadnika vlastite nacionalne zajednice i to iz perspektive građanskog društvenog staleža, članci preporoditelja vrijedan su izvor za proučavanje odnosa građanskog – modernog i seljačkog odijevanja u kontinentalnoj Hrvatskoj četrdesetih godina 19. stoljeća. Međutim, iako se upravo u preporodnom razdoblju javlja šire zanimanje za odijevanje nižih slojeva društva i to prvenstveno iz ideoloških razloga, sustavno i znanstveno istraživanje seljačke kulture odijevanja pojavit će se tek 1930-tih godina.

Sintagma *narodna nošnja*, koja se pojavljuje u njihovim tekstovima, a pod kojom se danas podrazumijeva odjeća seljačkog društvenog sloja i to najčešće njena svečana varijanta, odnosi se na odoru koju su promovirali i nosili ilirci. Uzor toj odori nalaze u hrvatskoj vojnoj i narodnoj – seljačkoj tradiciji, iz koje preuzimaju po njima karakteristične narodne elemente te ih prilagođavaju u skladu s ideološkim potrebama i njihovim društvenim statusom. Cilj im je da se po tom *narodnom odijelu* Hrvati kao narod, odnosno nacija razlikuju od drugih nacija, posebice Mađara, te njihova odora zadobiva nacionalno značenje. Nacionalni element odore preporoditelji nalaze u korištenju narodnih boja (u skladu s bojama hrvatske trobojnice) i u njihovoj domaćoj obrtničkoj proizvodnji.

Vizualnu prepoznatljivost *ilirskoj odori* davala su dva karakteristična odjevna predmeta, crvena vrećasta kapa i surka, vrsta kratkog kaputa, s istaknutim ilirskim simbolima koji, sukladno ilirskoj ideologiji, istovremeno simboliziraju južnoslavensko zajedništvo i hrvatsku nacionalnost.

Iako je sačuvano malo muzejskih primjeraka odjevnih predmeta *ilirske nošnje*, među vrstama tekstilnih predmeta oni su nacionalno najvredniji jer predstavljaju svjedočanstvo povijesnog procesa formiranja hrvatske nacije tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća. Njihova povijesna, dokumentarna, etnografska i muzealna vrijednost dodatno

je osnažena poznavanjem osoba kojima su pripadale, posebice kada je riječ o istaknutim osobama iz hrvatskog političkog i kulturnog života preporodnog razdoblja. Među njima posebno se ističu surka Ljudevita Gaja i instalacijska odora bana Josipa Jelačića.

Pojava i upotreba *ilirskog odijela* ograničena je na vremensko razdoblje Ilirskog pokreta i na područje sjeverozapadne Hrvatske, čiji se vrhunac bilježi tijekom revolucionarne 1848. godine. U novim političkim okolnostima, uvođenjem apsolutizma 50-tih godina, odora gubi svoju ulogu, iako će se još samo surka u nešto izmijenjenom obliku ponovno javiti kao nacionalni odjevni element šezdesetih godina 19. stoljeća. Jedino su hrvatska trobojnica i ilirski simbol, koji je uvršten u suvremeni grb Republike Hrvatske, ostali trajnom vizualnom tekovinom preporodnog razdoblja.

Kratice

EMZ Et Etnografski muzej u Zagrebu

PMH/HPM Hrvatski povijesni muzej

MGZ Muzej grada Zagreba

SUMMARY

**„... next to the national spirit and the national language,
let the national attire rule too!“**

**Clothing as a medium for the expression of the national
identity at the time of the Croatian National Revival**

The topic of this paper is the role of clothing in the process of forming a modern Croatian nation that began in the period of the Croatian National Revival. The clothing gets a significant, integrative role in the period of intense Revival stages in the 1830s and 1840s when it was used as a means and a medium for expressing the national identity and entered the sphere of the political life manifesting the ideology of the National (Illyrian) Party. The Revivalists (liberal middle class and nobility) find and modify certain items of dress and motifs from the folk clothing tradition that contain national features and apply them on their attire. The paper presents a few examples of this national dress, known in literature as Illyrian dress, that are kept in the Croatian museums (Zagreb City Museum, Ethnographic Museum in Zagreb and Croatian History Museum, Zagreb). These items are analyzed in relation to their representations in contemporary texts, memoirs and selected artworks. In order to understand the historical and ideological aspects of the attire, especially its two typical parts - a surka (a short overcoat) and a red, bag-shaped cap with an Illyrian sign, special attention is given to the articles written by the Revivalists Ljudevit Vukotinović, Dragutin Rakovac, Stjepan Mlinarić and Bogoslav Šulek. The appearance of the Illyrian dress as the middle-class style of dress with national features has remained the specific of the Illyrian Movement (1835-1848) and its use remained limited to the

geographical area of north-west Croatia. Nevertheless, the attempt to create a national dress encouraged interest in the peasant and the lower middle classes of society who were included in the process of national integration at the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

Key-words: Croatian National Revival; Illyrian Movement; clothes; Illyrian dress; surka (a short overcoat); crvenkapa (a red bag-shaped cap); national identity